

SOCIALINĖS PSICHOLOGIJOS KLAUSIMAI

A. SUSLAVIČIUS

Veiklos motyvacija ir atsakomybė: socialinis psichologinis aspektas

Žmogaus veiklos pagrindu laikoma poreikių sistema. Kadangi poreikių žmogus turi daug, tam tikru gyvenimo periodu kai kurie jų ima dominuoti ir lemia žmogaus veiklos kryptingumą. Kiti poreikiai lieka latentiniai. Žmogus hierarchizuoja savo poreikių tenkinimą, sąmoningai ar ne suteikdamas vietą jiems jų prioritetą. Tokį aktualizuotą, veiklos kryptį lemiantį poreikį vadiname motyvu. Motyvai leidžia spręsti apie žmogaus elgesio priežastis, bet nepaaiškina, kodėl, esant iš esmės vienodiems žmonių poreikiams, susiklosto gana skirtinga, individuali motyvų sistema, nulemianti elgesio įvairovę. Kitaip sakant, neiškus lieka poreikių atrinkimas. Konstatuojama, kad motyvas yra aktualizuotas, įgijęs veiklos kryptį poreikis, tačiau neiškumas lieka: kodėl atskirai asmenybei tas, o ne kitas poreikis tapo dominuojančiu elgesio motyvu? Todėl vargiai galima prognozuoti būsimus žmogaus elgesio motyvus; kaip ir kiekviena, tokia prognozė yra tik tikimybė. Taigi kryptingas motyvų ugdymas yra sudėtinga problema.

Visa tai aktualu šiuo metu, kai itin pabrėžiamas žmogaus savarankiškumas, atsakomybė, pareiga. Vien apeliacijos į šiuos žmogaus elgesio aspektus anaipol dar nereikia, kad jie jau tapo faktiškais veiklos motyvais. Ugdant asmenybę po senovei laikomasi pernelyg supaprastinto, mechanistinio principo: asmenybės žinojimas, koks turi būti jos elgesys, prilygsta faktiniam elgesiui. Remiantis tokia prielaida, besivystančiai asmenybei pakanka tik paaiškinti dorovės principus ir ji elgis dorovingai, taip, kaip pageidauja auklėtojas. Jei kas nors pažeidžia elgesio normas, vadinasi, jų nežinojo. "Darbas" su tokiais žmonėmis prilygsta taisyklių aiškinimui. Tipiška reakcija į drausmės pažeidimus yra auklėjimo "sustiprinimas", kurio neišvengiamą pasekmę yra naujas priemonių planas. Todėl atsirado teisinių žinių propagavimo mėnesiai ir panašūs renginiai. Taip samprotaujant asmenybė suprantama kaip tuščia talpa, į kurią juo daugiau prikrausi įvairiausių taisyklių, tuo bus geriau. Atrodytų, kad

reikia kuo daugiau paskaitų dorovės tema, auklėjimo valandėlių, ir problema bus išspręsta. Žinių stoka paprastai skatina žmogų veikti, tačiau vien žinojimo nepakanka, kad jis taptų veiklos motyvu, tuo labiau elgesio norma. Moksleiviai, pavyzdžiui, nors žino elgesio taisykles, tačiau dažnai jas pažeidžia. Vargu ar galima tvirtinti, kad visuomenė nežino apie alkoholio, nikotino, narkotikų žalą, bet toksikomanijos problema išlieka. Nusikaltėliai recidyvistai geriau už civilinį pilietį susipažinę su baudžiamuoju kodeksu, bet dėl to jie netampa dorovingi. Būtų pernelyg paprasta, jeigu išorinis poveikis automatiškai taptų žmogaus veiklos motyvu. Tradiciškai manoma, kad tai, kas nulemia žmogaus elgesį, yra vidinių ir išorinių jėgų derinys. Išorinio poveikio tapimas vidine žmogaus varomąja jėga yra susijęs su poveikio kitam žmogui klausimu, su žmogaus valdymu, o tai savo ruožtu sukelia naujų problemų. Pamėginsime aptarti kai kuriuos šio proceso aspektus.

Kol poreikis virsta elgesio motyvu, sąmoningai ar ne daromas sprendimas veikti. Po sprendimo eina vykdymas. Tai – idealus modelis. Žmogus, pradėjęs vykdyti sprendimą, praktiškai gali jo atsisakyti, nuspręsti kitaip ir panašūs sprendimai skiriasi sudėtingumu, svarbumu. Kol žmogus apsisprendžia, jis gali pergyventi sudėtingą alternatyvų pasirinkimo etapą. Kuo alternatyvos svarbesnės ir lygiavertiškesnės, tuo kebliau pasirinkti. Alternatyvų pasirinkimo etapas, kai tam tikrais laiko tarpais linkstama į vieną, o ne į kitą iš jų, vadinamas motyvacinio konflikto. Jeigu toks konfliktas užsitęsia, jis tampa tipiška neurozės priežastimi. Motyvacinis konfliktas kyla dėl to, kad bet kuri pasirinkimo alternatyva turi ir teigiamų, ir neigiamų aspektų. Tai apsunkina pasirinkimą. Įdomu tai, kad apsisprendus, pasirinkus kurį nors vieną veiklos variantą, pasirinktoji alternatyva atrodo patrauklesnė, nors žmogus šito gali ir neįsisąmoninti, ginti, teisinti pasirinkimą.

Dėl sprendimo ir iškyta problema: kodėl pasirinkta būtent ta, o ne kita alternatyva (poreikis)? Kodėl, tarkime, elgesio motyvu tapo ne tos vertybės, kurių pagėdauja visuomenė, bet priešingos. Tai sudėtingas klausimas. Mūsų nuomone, alternatyvos pasirinkimą paprastai lemia numatomas efektas, t.y. ~~numatoma~~ pasireiškianti tokia veiklos alternatyva, kuri, jos manymu, duoda didesnę ir greitesnę efektą. Efektas visados yra susijęs su savo vertės lygio palaikymu ir didinimu. Mokiniui, pavyzdžiui, tokios vertybės, kaip geras mokymasis, pavyzdžiingas elgesys, jo požiūriu, negreit ir apskritai vargu ar suteiks jam prestižą, draugų pripažinimą. Tuo tarpu antivisuoameniškai veiksmai tokį efektą draugų akyse gali greitai duoti. Panašiai galima paaiškinti ir vartotojiškų materialų, o ne dvasinių vertybių idealizavimą. Vartotojiškos vertybės yra aki

vaizdesnės. Jos greičiau leidžia pajusti, nors ir illuziškai, savo vertę. Tikslinga būtų pridurti – ir savikainą. Tad sąmoningai ar ne, svarstydamas pasirinkimo alternatyvas, žmogus gali puikiai žinoti jų privalumus ir trūkumus, bet greito efekto, savo vertės palaikymo poreikis skatina jį pasirinkti tą alternatyvą, kuri greičiau duoda rezultatą.

Vadinasi, žmogus, pradėdamas kokią nors veiklą, anticipuoja tos veiklos rezultato vertę. Ši numatoma rezultato vertė yra viena iš motyvacijos sudedamųjų dalių. Tai parodė R. Atkinsono pasiekimo motyvacijos formulė:

$$T_A = (M_S \times P_S \times I_S) - (M_{AF} \times P_f \times I_f)^1,$$

čia: T_A – pasiekimo užduotis, M_S – motyvas siekti sėkmės, P_S – sėkmės tikimybė, I_S – sėkmės reikšmingumas, vertė asmenybei, M_{AF} – motyvas vengti nesėkmės, P_f – nesėkmės tikimybė, I_f – galimos nesėkmės reikšmingumas asmenybei arba kaina. Taigi sėkmės tikėjimasis apima $M_S \times P_S \times I_S$ derinį, o nesėkmės baimė apima $M_{AF} \times P_f \times I_f$ derinį. Vienos kurios nors šių dviejų tendencijų vyravimas ir nulemia pasiekimo motyvacijos dydį. Sėkmės tikėjimosi ir nesėkmės baimės tendencijos matuojamos įvairiais testais, tad pasiekimo motyvo dydį įmanoma išreikšti skaičiumi.

Kodėl tos, o ne kitos veiklos alternatyvos leidžia asmenybei greičiau pajusti efektą, yra atskira problema.

Psichologija tvirtina, kad žmogus mieliau vykdo tuos sprendimus, kuriuos pats daro, atmesdamas svetimuosius. Žodis "svetimas" čia vartojamas dviem prasmėm. Vienu atveju tai reiškia ne savo, o kito žmogaus sprendimą, kitu – emocijų atmetimą, nesutikimą su sprendimu. Pastaruoju atveju itin svarbu, kas yra svetimo sprendimo autorius. Emociškai nepriimtino žmogaus sprendimas bus atmesias. Bus reaguojama ne į sprendimo turinį, bet į jo autorį. Visa tai verčia suabejoti tomis poveikio žmogui priemonėmis, kurios pateikia jau suformuluotą, gatavą sprendimą, su kuriuo jam belieka tik sutikti. Gatavą sprendimą žmogus paprastai pats svarsto, dažnai juo abejoja, nuvertina jį. Galiausiai tenka pripažinti, kad nėra aiškios ribos tarp savų ir svetimų sprendimų. Tai, ką žmogus laiko savu sprendimu, gali būti tik visuomenės nuomonės pakartojimas. Čia nemažas stereotipinių sprendimų vaidmuo.

Taigi bet kurio kryptingo elgesio pradžia yra sprendimas. Žmogus gali puikiai suvokti įvairius galimos veiklos privalumus ir trūkumus, bet prieš pradėdamas veikti, būtina turi apsispręsti. Sprendimą lemiantys veiksniai yra su-

¹ Cit. pgl. H. Triandis. *Interpersonal behavior*. Wadsworth, 1977, p. 329

dėtingi ir ne visiškai aiškūs. Ypač didelę reikšmę turi grupinis, kolektyvinis sprendimas.

Sprendimas įpareigoja. Tai yra viena svarbiausių ir įdomiausių sprendimo savybių. Nusprendęs ką nors, žmogus jaučiasi įsipareigojęs tą sprendimą vykdyti. Jei sprendimas nevykdomas, jaučiamas savo vertės sumažėjimas. Sprendimo nevykdymas yra neigiama informacija apie save, disonansiška susiformavusiam savo vertės suvokimui. Siekiant sušvelninti neigiamą informaciją, ieškoma visokiausių dingsčių, nevykdymą švelninančių aplinkybių. Iš esmės tai – racionalizavimai.

Vadinasi, žmogus jaučiasi atsakingas už sprendimą. Paprastai pergyvenama dėl savo, o ne dėl svetimo sprendimo. Svetimi sprendimai būtent dėl to ir neefektyvūs, kad psichologine prasme nebūtinai įpareigoja kitus žmones juos vykdyti. Jeigu svetimas sprendimas nevykdomas, žmogus nejaučia atsakomybės. Kartais žmogus, bijodamas atsakomybės, kritiniu atveju prašo kitų patarimo. Jeigu sprendimą pasiseks įvykdyti, sėkmė bus priskiriama sau. Nesėkmės atveju atsakomybė už sprendimą bus adresuota patarimo autoriui. Vengimas atsakingai spręsti artina prie identifikacijos su autoritetu, kuris už parodytą jam lojalumą nusprendžia už kitą žmogų, atpalaiduodamas pastarąjį nuo svarbių gyvenimo problemų. Tokius sadomazochistinius ryšius aprašo E. Fromas knygoje "Bėgimas nuo laisvės"².

Atsakomybė už sprendimą padidėja, jeigu jis yra paskelbiamas kitiems. Vienas dalykas yra ką nors nuspręsti ir netesėti, kai to niekas nežino, ir visai kas kita, kai apie sprendimo netesėjimą sužino kiti, ypač referentinės grupės nariai. Smūgis prestižui šiuo atveju yra daug didesnis. Atrodytų, kad vieši pasižadėjimai yra prasmingi, tik jeigu jie yra vidiniai, autonominiai.

Atsakomybės sąvoka yra gana plati. Šiame kontekste ji apima ne tik atsakomybę už sprendimą, bet ir už veiklą arba jos nebuvimą. Pastebėta, kad atsakomybės dydį skirtingai traktuoja pats poelgio autorius – atlikėjas – ir tą poelgį vertinantis kitas asmuo – stebėtojas. Tai, ką stebime kito žmogaus elgesyje, yra veiksmas, poelgis, jo rezultatai, – tartum matomoji pusė. Stebėdami elgesio rezultatus, bandome nustatyti elgesio priežastis, motyvus, ketinimus. Jie nėra stebimi tiesiogiai. Galima daryti tik prielaidas apie elgesio priežastis, motyvus, ketinimus. Tai – tartum nematomoji elgesio pusė. Toks elgesio, jo priežasčių aiškinimas yra itin subjektyvus ir todėl dažnai netikslus. Deja, tokias prielaidas ar išvadas tenka daryti kasdien. Jos turi įtakos formaliam ir neformaliai bendravimui. Netiksliai kito žmogaus ketinimų, elgesio priežasčių

² Fromm E. *Escape from freedom*. – N.Y., 1941.

interpretacija yra tipiška tarpusavio konfliktų priežastis. Populiari netgi žmonių klasifikacija į "piktybinius" ir "nepiktybinius".

Elgesio priežasčių interpretacija apima ir atsakomybės suvokimą. Nustatyta, kad pats atlikėjas poelgį ir su juo susijusią atsakomybę interpretuoja kiek kitaip negu stebėtojas. Šis skirtumas didėja priklausomai nuo poelgio pasekmių sunkumo. Tą eksperimentiškai įrodė E. Wolster. Savo darbe ji rėmėsi prielaida, kad atlikėjų ir stebėtojų atsakomybės atribucijos nesutampa. Atlikėjas siekia tuo mažiau imtis atsakomybės, kuo sunkesnės jo poelgio pasekmės. Stebėtojas, atvirkščiai, tuo labiau yra linkęs priskirti atsakomybę atlikėjui, kuo sunkesnės atlikėjo poelgio pasekmės. E. Wolster tiriamus asmenis prašė įvertinti tokią situaciją. "Kažkoks vyriškis, tik ką pirkęs mašiną, išvyko pasivažinėti. Kiek vėliau jis pastatė mašiną kalvos viršūnėje, o pats nuėjo savo reikalais. Mašinos stabdžiai sugedo, ir ji nuvažiavo nuo kalvos". Toliau keturioms tiriamųjų asmenų grupėms buvo pasakomos vis skirtingos tokio poelgio pasekmių versijos. Pirmajai – mašina įsirėžė į medį ir sustojo; antrajai – mašina atsitrenkė į parduotuvės, esančios kalvos apačioje, duris ir jas sulaužė; trečiajai – mašina sulaužė parduotuvės duris ir sužeidė jos savininką; ketvirtajai – mašina padarė visus anksčiau aprašytus veiksmus ir dar suvažinėjo vaiką.

Eksperimento rezultatai parodė, kad atsakomybės priskyrimas asmenybei tolygiai didėja, didėjant poelgio pasekmių sunkumui. Aplinkybių vaidmuo, subjektyviai vertinant, atitinkamai mažėja³.

Už neatsakingumą visuomenė baudžia, taikydama tiek oficialias – administracines, juridines, tiek ir neoficialias – moralines sankcijas. Maža to, interiorizavusi visuomenės normas, asmenybė už neatsakingumą baudžia pati save, patirdama savo vertės sumažėjimą. Tai pasireiškia į save nukreiptu agresyvumu – gėdos ir kaltės jausmais. Kai yra grėsmė savo vertės lygiui, arba ego, įsijungia ego gynyba. Ieškoma, kaip sušvelninti neigiamą informaciją ir pateisinti poelgį. Kai stokojama atsakomybės, galima tokia gynyba: neigiamų įvykių pasekmių svarbos subjektyvus sumažinimas, savo vaidmens įvykyje sumažinimas arba neigimas, įvykio priežasčių pakeltimas ir pan.

Nuolat pabrėžiant visuomenės, aplinkos svarbą, auklėjamojo atsakomybės jausmui buvo padaryta neįgynant mėsos paslauga. Subjektyviai vertinant neigiamą įvykį, kurio autorius esą pats, visados galima tendencingai padidinti neigiamą aplinkos įėgų poveikį ir sumažinti savąjį. Remiantis bendra prielaida, kad žmogaus elgesys yra jo vidinių savybių ir aplinkos įėgų rezultatas, nesunku, būtikus nesėkmei, jį priežasčių ieškoti aplinkoje. Juo labiau, kad

³ Cit. pagl. R. Buck. Human motivation and emotion. Wiley, p. 410.

nuolatos pabrėžiama lemiamą aplinkos įtaką asmenybės vystymuisi. Tad visai natūralu, kad, pavyzdžiui, atsilikusios įmonės vadovas gana mitriai atsakomybę už nekokybišką gaminį gali suversti neplaningai dirbantiems tlekeėjams, blogai žaliai, nevykusiems darbuotojams ir t.t. Ir tai anaipatol nėra sąmoningas gudravimas. Pats žmogus visiškai tuo gali tikėti.

Tačiau problema yra žymiai sudėtingesnė. Žmonių veikla darosi tolydžio vietišesnė, susijusi. Vis labiau reikia derinti veiklą įvairiuose jos etapuose. Atskiro žmogaus veikla yra tik grandis platesnės, bendresnės veiklos grandinėje. Sunku griežtai nustatyti, kiek atskiro asmens veiklos sėkmingumas priklauso nuo jo paties ir kiek nuo kitų jį veikiančios sistemos grandžių. Kiek žmogus apskritai yra pajėgus kontroliuoti savo veiklos aplinkybes? Subjektyvaus faktoriaus vaidmuo čia yra labai didelis. Įsitikinimas, kad tavo darbo sėkmė daug priklauso nuo tavęs paties, ugdo tikrumo, pasitikėjimo savimi jausmą. Ir, priešingai, įsitikinimas, kad darbe nuo tavęs niekas nepriklauso, skatina bejėgiškumą, nepasitikėjimą savimi. B. Latané, daręs tyrimus pagalbos psichologijos srityje, įvedė terminą "atsakomybės difuzija". Jo duomenimis, kuo daugiau asmenų stebi kokį nors kritinį arba nelaimingą įvykį, tuo mažesnė pagalbos nelaimės šitiktam asmeniui tikimybė. Priešingai, esant vienam, dviem stebėtojams, pagalbos tikimybė padidėja. B. Latané nuomone, atsakomybė čia tenka tik pačiam, nėra daugiau su kuo ją pasidalyti, ir tai skatina padėti.⁴

Kiek galutinis veiklos rezultatas priklauso nuo atskirų grandžių, rodo toks pavyzdys. Vienas didžiausių sunkumų stabdžių projektuotojų darbe yra galutinis projektų suderinimas. Projektai derinami su projektavimo instituto technine tarnyba, su techniniu skyriumi, su architektūros valdybos projektų ekspertizės skyriumi, su subrangovinėmis organizacijomis ir jų gamyklomis, su užsakovu, su valstybine ekspertize. Projekto sąmatą koreguoja bankas. Visa tai skirtingu laiku ir skirtingose vietose. Vilniaus onkologinio dispenserio techninis projektas buvo rengtas aštuonis mėnesius, derintas vienerius metus, nors svarbių pastabų nesusilaukė. Tai – ne didžiausio masto statyba. Kol projektai derinami, pakinta gamybos technologija, kainos ir kt. Vadinasi, veiklos motyvas, atsakomybė už veiklą susijusi ir su galimybe kontroliuoti veiklos aplinkybes. Ši galimybė yra subjektyviai interpretuojama. Jos ribos gali kisti nuo visiško įsitikinimo, kad subjektas daug ką gali pakeisti jį supančioje aplinkoje iki bejėgiškumo jausmo. Racionalus objektyvių veiklos aplinkybių keitimas natūraliai didina savarankiškumą, pasitikėjimą, o kartu ir atsakomybę.

⁴ Cf. pgl. Altman and helping behavior. Eds. J. Macaulay and L. Berkowitz. Academic Press, 1970, p. 290.